

SEMANTIZUOTA FUNKCINĖ GRAMATIKA IR VERTIMO PROBLEMAS

Vitas Labutis

Lietuvių kalbos katedra
Vilniaus universitetas
Filologijos fakultetas
Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva
Tel. +370 5234 3250

Straipsnyje dar kartą pabrėžiama, kokį poveikį gali daryti vertimai tai kalbai, į kurią verčiami įvairūs tekstai. Aptariami naujos vadinamosios Amsterdamo funkcinės natūraliosios kalbos vartotojo funkcinės gramatikos principai, kurie galėtų būti gera atrama kuriant gretinamuosius dviejų kalbų aprašus; ypač reikalinga išsami anglų – lietuvių kalbų gramatika ir stilistika, derinamos ir su pragmatikos poreikiais.

1.1. Pastaruoju metu vertimų praktikoje ima ryškėti itin negatyvių tendencijų – nepaisyti specifinių lietuvių kalbos semantikos, gramatikos ir stilistikos polinkių, ištaisais pasakymais gniuždyti lietuvių kalbos dvasią. Ką jau kalbėti apie atskirus verstinius tekstus, kuriuose knibždėte knibžda didžiųjų lietuvių kalbos klaidų.¹ Visa tai kelia susirūpinimą, ar lietuvių kalbos likimas neatsidurs vertėjų rankose.² Gal tai vienas iš ženklų, rodančių vidinės lietuvių kalbos erozijos mastą ir jau verčiančių telkti jėgas kovai už jos ekologiją (plg. Crystal 2005, 43).

Daug vilčių siejame su aukštosiose mokyklose pradedančiomis veikti specialiomis vertimų katedromis. Girdėti kalbų ir apie tam tikras organizacines priemones.³

1.2. O kuo čia gali būti naudingas kalbos mokslas? Pirmiausia šalia įvairių dvikalbių žodynų labai trūksta išsamių gretinamųjų gramatikų, kuriose labai pabrėžtinai būtų parodyti tipologiniai ir tekstiniai lietuvių kalbos savitumai. Neatidėliotina būtinybė kurti tokias anglų-lietuvių⁴ ir lietuvių-anglų gramatikas (tai skirtingų išeities taškų gramatikos, pirmosios reikalingos vertėjams iš anglų į lietuvių kalbą, antrosios – iš lietuvių kalbos į anglų kalbą). Labai praverstų ir dviejų kalbų

¹ Verstinių knygų didesnių ar mažesnių lietuvių kalbos klaidų ne kartą yra nurodyta žurnale „Gimtoji kalba“.

² Spaudoje J. Klimavičiaus yra nuogaustauta, kad lietuvių kalbos likimas galės atsidurti vertėjų rankose (Klimavičius 2004); (Mieliauskaitė 2005). Šio straipsnio autoriui taip pat jau tekę rašyti, kokį pavojų lietuvių kalbai gali kelti nevykusių vertimų tekstai (Labutis 2005, 205-209).

³ Be abejo, turime ir labai patyrusių vertėjų, sėkmingai dirbančių vertimų baruose ir gerai išmanančių lietuvių kalbos subtilybės. Didžiausią nerimą kelia nepaprastai išaugusi vertėjų paklausa, į šį atsakingą darbą įtraukianti ir uždarbiautojų, vos pramokusių kurios nors užsienio kalbos ir visai nejaunųjų gimtajai kalbai, į kurią dažniausiai jiems tenka versti. Vertėjų sąjunga numato įvesti licencijas.

⁴ Nemaža anglų ir lietuvių kalbos gramatikos skirtybių nurodyta L. Pažūsio su kolegėmis parengtoje „Anglų kalbos gramatikoje“ (žr. Pažūsis ir kt. 2003).

gretinamosios stilistikos vadovai, galintys aprėpti kiekvienos kalbos kalbėjimo aktų, pragmatikos ir pagrindinius tų kalbų etiketo savitumus.

Tikslinga, kad konkretieji į praktiką orientuojami darbai remtųsi solidžia naujausia bendrąja kalbos mokslo teorija.

2.1. Viena iš perspektyviausių šiuo metu produktyvių kalbos mokslo teorijų galima laikyti naują daugiasluoksne sakinio struktūra paremtą funkcinę gramatikos atmainą⁵, kurią sąlygiškai vadiname Amsterdamo funkcinės gramatikos teorija (toliau – FGT). Straipsnio apimtis leidžia supažindinti tik su pagrindiniais šios FGT darbais ir keliais svarbesniais jos principais. O juk rūpi dar pabrėžti tos FGT sąsajas su keliomis kitomis ją praplečiančiomis koncepcijomis ir kaip visa tai gali praversti vertimo teorijai ir praktikai.

2.2. Kalbininkams gerai žinoma pirmoji stambi S. Diko studija „Funkcinė gramatika“ (Dik 1978). Tačiau naujausia šios krypties teorija suformuluota kitame kapitaliniame S. Diko darbe „Funkcinės gramatikos teorija“ (Dik 1989⁶; Dik 1997) (leid. Hengeveld). Šios krypties FGT toliau plėtojo ir gerokai papildė A. Sievierska, pasitelkusi nemažą problemišių slavų kalbų pavyzdžių (Siewierska 1991). Apžvelgiamos FG teorijos gyvybingumą rodo ir keli tęstiniai leidiniai bei stambūs straipsnių rinkiniai: „Funkcinės gramatikos serijos“ (Bolkestein, de Groot (eds.) 1985 – 2004), „Darbas su funkcinė gramatika: aprašai ir taikymas kompiuteriams“ (Hannay, Vester (eds.) 1990) ir kt.

2.2.1. Pagrindiniai vadinamosios Amsterdamo FG principai, nustatomi daugiausia iš S. Diko (Dik 1989) ir A. Sievierskos darbų (Siewierska 1991), paminėtini tokie:

1) FG laikoma natūraliosios kalbos vartotojo (a. NLU) teorijos dalimi, operuojanti semantikos, sintaksės, morfologijos ir fonologijos taisyklėmis, bet kartu grindžiama ir kalbėtojo kompetencija ir nelingvistiniu pasaulio pažinimu, t. y. tiriama funkcinė gramatinė kalbos struktūra, funkcionuojanti tam tikroje aplinkoje; vadinasi, FG iš esmės suvokiama pirmiausia kaip kalbėtojo gramatika, pateikiama pagal kryptį „pragmatinė kalbėtojo nuostata → semantinės ir sintaksinės funkcijos → lingvistinės išraiškos → adresato atliekama kalbėtojo pateiktų kalbinių išraiškų interpretacija → semantinė ir sintaksinė rekonstrukcija → adresato konstruktai, siejami su jo kompetencija ir pragmatine informacija.“

2) Pamatu laikoma apibendrinta sluoksniuota sakinio (clause) funkcinė struktūra, kurią sudaro trijų lygių (arba sluoksnių) struktūros (arba, anot S. Diko, predikacijos): branduolio, žievės ir išplėstinė (žr. Diagr. 1).⁷

⁵ Funkcinės gramatikos galima įžvelgti keletą atmainų (sąlygiškai mokyklų: a) Prahos funkcionalistų sinchroninės dinamiškos sakinio ir pasakymo struktūros su tam tikra sakinio perspektyva, su keliais aprašymo lygmenimis FG (Tezisy 1967 (Théses 1929 ir kt.); b) Paryžiaus struktūrinė FG su visos kalbos bendrųjų funkcijų ir atskirų jos elementų funkcijų priešprieša, su bazinėmis ir specialiosiomis funkcijomis (Martinet 1975); c) Londono sisteminė FG su funkcijų rangais arba pakopomis, orientuojamomis į skirtingus gramatikos aukštus (Halliday 1985; Valeckienė 1998); d) Leipcigo-Sankt-Peterburgo funkcinių gramatinių laukų ir gramatinių kategorijų FG (Sommerfeldt, Starke 1984; Bondarko 1984, 1999; Musteikis 1998); e) Amsterdamo natūraliosios kalbos vartotojo ir sluoksniuotosios sakinio struktūros FG (Dik 1989, 1997; Siewierska 1991 ir kt.).

⁶ Ši antroji S. Diko studija dar neminima A. Valeckienės darbe (žr. Valeckienė 1998, 391)

⁷ Diagramą lietuvių skaitytojams jau yra pristatiusi V. Našlėnaitė- Eberhardt (žr. Našlėnaitė- Eberhardt 2003, 76).

$\pi_2 e_1: [[[\pi_1 \text{pred}(\text{arg})^n](\sigma_1)^n](\sigma_2)^n](e_1)$

nuclear

core

extended

Šioje labai apibendrintoje sakinio schemeje dar labai siaurai loginiu pavidalu suprantama sakinio br a n d u o l i o s t r u k t ū r a, kurią sudarantis tik logizuotas predikatas ir su juo siejamų argumentų kiekis n; į ž i e v ė s t r u k t ū r a įtraukiamas jau ir predikato operatorius π_1 , ir labiausiai su predikatu susijusių n skaičius pirmosios eilės satelitų $(\sigma_1)^n$ (t. y. palydovų siaurąja prasme), į išplėstinę struktūrą dar įtraukiamas antrosios eilės (lygmens, sluoksnio) satelitų n kiekis $(\sigma_2)^n$ ir papildoma dalykų padėties (liet. trump. DP, o anglų k. SoA (State of Affair) variantu e_1 , kurie gaubia iš dviejų pusių žievės struktūrą, be to, dar pridedamas ir papildomas visos išplėstinės struktūros (predikacijos) operatorius π_2 (apie šių apibendrintų struktūros elementų semantizavimą žr. 3.0).

3) kiekvienas sakinytis apibūdinamas uždedant abstrakčiąją gilumos sakinio struktūrą, pritaikant raiškos taisykles ir gaunant kalbines išraiškas. Kas ką atitinka konkrečiu atveju, nurodo A. Siewierska (Siewierska 1991, 43):

sakinys (clause) – kalbėjimo aktas [pasakymas]: *Ar Markas grįžo?*

propozicija – galimas faktas: *Markas grįžo.*

predikacija – Dalykų padėtis (DP, a. SoA): *Marko grįžimas.*

predikatas – požymis, santykis: *grįžti.*

termas – agentas (csinys): *Markas.*

Predikacijos operatoriams (π_1, π_2) S. Dikas linkęs priskirti tik predikato laiką ir aspektą (veiklą).

4) Bazinės (pagrindą sudarančios funkcijos) struktūros yra semantinės (agentas, patientas, beneficiantas), satelitams priskiriamos funkcijos irgi pirmiausia semantinės (lokalizacija erdvėje, lokalizacija laike). Tik vėliau įjungiamos sintaksinės funkcijos: veiksnys, tiesioginis papildinys (objektas), netiesioginis papildinys. Tada įtraukiamos pragmatinės funkcijos, specifikuojančios komunikacinę kalbinių išraiškų statusą, – sakinio tema (topikas), loginis kirtis (fokusas) ir palyda.

5) Labai svarbu, kad pagal TFG propozicijai priskiriama visa išplėstinė pamatinė struktūra, o ne vien būtinieji ar / ir fakultatyvieji valentiniai partneriai, kaip dažnai suponuoja valentingumų koncepcija.

6) Semantika ir sintaksė glaudžiai susiejamos ir turi tarnauti pragmatikai.

7) S. Dikas palaiko priklausomybių gramatikos priešpriešą: vadovas (head) ir priklausiniai (adjunktai), bet vadovų (head) vaidmens nepriskiria nei pagalbiniam veiksmazodžiams, nei prielinksniams (adpozicijoms).

8) Vengiama transformacijų, substitucijų, elementų sukeitimo vietomis, stengiamasi tiesiogiai išaiškinti sąlygas, kuriomis pasirodo skirtingos kalbinės išraiškos.

9) Šios krypties FG pirmoji plačiai aptaria ir pragmatines funkcijas. Čia jau esama svarių tyrimų (žr. Bolkestein, de Groot, Makenzie (eds), 1989).

10) Viena iš centrinių FG problemų yra Dalykų padėčių (DP, a. – SoA) tipologija. Significika-

ciškai tai ne tiek patirties būdų tipai, kiek konkrečios kalbos gramatikoje koduojama informacija (žinia) apie realybės fragmentą. A. Sieverska, pasitelkdama gryną neasmeniškumą galinčias fiksuoti slavų kalbas, parodo, kaip tai gali keisti semantinę sakinio struktūrą (Siewierska 1991, 43):

- a. *I was lucky at cards*⁸
- len. *Miałam szczęście w kartach* (~ a. I had luck...)
- ru. *Mnie w karty wезло*
- [lie. *Kortuoti man sekėsi*]

3.1. Visi FG pamatinės abstrakčiosios struktūros elementai kelia nemaža klausimų, yra diskutuojami: neaiškios ribos tarp argumentų ir satelitų (A. Sieverskos pavyzdyje į predikato *grįžo* argumentus pretenduoja ir krypties semantinė funkcija – *Is kur grįžo Markas?*), ribos tarp σ_1 ir σ_2 , o ypač neaiškumų kelia predikato operatorių kiekis (Ar čia neturėtų patekti visų predikatu einančių veiksmazodžių gramatinių kategorijų reprezentacijos)? DP(SoA) variantų (schemoje „e₁“) kiekybė ir kokybė taip pat, matyt, gali būti įvairesnė.

3.2. Fleksinėms kalboms ypač aktualu ir termiais bei situantais einančių kalbos elementų gramatinių kategorijų reprezentacijos – taigi turi būti kalbama ir apie jų operatorius, kuriems, kaip ir įvairiems modifikatoriams, matyt, turėtų būti numatoma vieta ir pamatinėje sakinio struktūroje.

3.3. Komplikuotas semantinių sakinio struktūrų santykis su sakinio kaip komunikacinio vienetu sintaksinė struktūra. A. Sieverska jau yra nurodžiusi, jog

semantinis predikatas gali atlikti ir aktantų (semantinių vaidmenų) funkcijas. (Siewierska, 1991, 23). Tačiau reikia pabrėžti, kad vieną sintaksinio predikato (tarinio) vaidmenį gali atlikti kelių semantinių predikatų kompleksas, pvz.: *Jūs galite pradėti važinėti automobiliu. Jis tapo nesukalbamas*. Savų argumentų ir satelitų gali turėti ir tariniu neinantis semantinis predikatas⁹: *Pamatęs vilką, jis užlindo už medžio*.

3.4. A. Sieverskos svarstomą dalykų padėčių DP(SoA) klasifikacijos problemą pasitelkiant semantinius požymius galėtų papildyti įdomūs ir T. Bulyginos ir O. Seliverstovos tyrimai (Semantiškeskije... 1982).

4. Atitinkamus semantinių funkcijų ir vadinamųjų operatorių pluoštus galima apibūdinti kompleksiskai hierarchizuojant, o antra vertus, ir detalizuojant. Šiuos uždavinius sprendžia funkcinių semantinių laukų ir funkciniai gramatinių kategorijų tyrimai (žr. Sommerfeldt, Starke 1984; Bondarko 1999; Musteikis 1998). Tai padeda atskleisti įvairių funkcijų centrą ir periferiją, parodo sinonimikos galimybes (žr. Valiulytė 1998). Todėl tikslinga kalbėti apie semantizuotą funkcinę gramatiką.

5. Semantizuota FG – geras pamatas vertimo praktikai ir kompiuteriniam vertimui.

Remiantis aptariamąsios krypties FG, esama sukurta kompiuterinio vertinimo teorijų ir apibendrintų modelių (žr. Conolly, Dik 1989; Bakker 1990; Dik, Karel 1986). S. Dikas yra taikęs konkrečią kompiuterinę programą, galiausiai pavadintą ProfGlot, anglų-prancūzų-vokiečių kalbų vertimui (Dik 1991).

6. Negalima atidėlioti įtraukti į kompiuterinių vertimų programas ir praktiką, ir lietuvių kalbą, ypač vertimams iš anglų kalbos. Didesnės sėkmės turbūt čia galima tikėtis pasitelkus semantizuotą

⁸Versdami pažodžiui šį anglų kalbos sakinį į lietuvių kalbą, gautume visai kitos prasmės pranešimą: „Aš kortose atradau laimę.“

⁹Kitokios nuomonės laikosi A. Holvetas: jis atskirus veiksmazodžius ar dalyvines konstrukcijas linkęs laikyti atskirais sakiniais (Holvoet 2003, 69)

FG teoriją, parengus gretinamuosius ta pačia metodika ir kiek galint labiau suvienodinta metakal-
ba anglų-lietuvių žodynus, gramatikas ir plataus profilio gretinamąsias stilistikas. Be abejo, būtina
pasinaudoti ir bendraisiais kompiuterinio vertimo moduliais ir konkrečiais tokio tipo vertimais į
kitas kalbas. Tam tikros vertės turi ir daliniai kompiuterinio vertimo atskirų zonų aprašai, tik jie
neturėtų pretenduoti į galutinį visų sudėtingų šios srities problemų „raktą“.

Išvados

1. Lietuvių kalbos likimui labai svarbi vertimų praktika reikalauja skubių organizacinių patvar-
kymų. Svarų indėlį čia gali sudaryti išsamios gretinamosios dviejų kalbų (aktualiausia turėti
anglų-lietuvių kalbų) gramatikos, gretinamosios plataus profilio stilistikos, apimančios ir prag-
matines funkcijas, ir kalbų etiketo savitumus. Visa tai turėtų remtis naujo tipo funkciniais
kalbų aprašais.
2. Šiuo metu labai produktyvi vadinamosios Amsterdamo mokyklos funkcinė gramatika, atitin-
kanti kalbėtojo gramatiką, aprašančią kalbą „nuo funkcijų prie raiškos taisyklių ir prie kon-
krečių kalbinių išraiškų.“
3. Apžvelgiami S. Diko, A. Sievierskos ir kt. autorių suformuluoti pagrindiniai FG principai,
tarp kurių ypač svarbi apibendrinta pamatinė sakinio (a. clause) struktūra, sudaryta iš bran-
duolio (nuclear), žievės (core) ir išplėstinė struktūra (predication) su nurodytais predikato,
argumentų, satelitų, operatorių ir Dalykų padėčių (DP – a. SoA) variantų simboliais.
4. Pagal FG teoriją sakinyje pirmiausia remiamasi įvairiai su predikatu susijusiomis semantinė-
mis funkcijomis, nuo jų pereinama prie sintaksinių funkcijų ir tuomet prie raiškos dalykų.
5. Pirmą kartą aptariamoji FG įtraukia ir pragmatines funkcijas.
6. Ypatingą vietą šioje FG užima Dalykų padėčių tipologija, su kuria reikėtų sieti semantinių
predikatų tipų tyrimus.
7. Aptariamąsios FG teoriją tikslinga labiau semantizuoti pasitelkiant funkcinių sintaksinių
laukų ir gramatinių kategorijų tyrimus.
8. Labai svarbu į FG aprašus įtraukti ir lietuvių kalbos duomenis ir jais remiantis kurti ir kom-
piuterines vertimų į lietuvių kalbą ir iš jos programas.

LITERATŪRA

- Bakker. 1990. A functional grammar machine. Hannay M., Vester E. (eds.) Working with Functional Grammar: Descriptive and Computational Applications. Dordrecht: Foris Publications.
- Bolkestein A. M., de Groot C., Makenzie J. L. 1985. Syntax and Pragmatics in Functional Grammar. Dordrecht: Foris publications.
- Bolkestein A. M., Dik S. C., et u. (eds.). Functional Grammar. 1985–2004. Series T. 1-24. Dordrecht, Berlin.
- Бондарко А. В. 1984. Функциональная грамматика. Ленинград.
- Бондарко А. В. 2001. Основы функциональной грамматики, Санкт Петербург.
- Conolly J. H., Dik S. C. 1989 – Functional Grammar and the Computer. Dordrecht: Foris.
- Crystal D. 2005. Kalbos mirtis. Vilnius: Tyto Alba.
- Dik S. C. 1978. Functional Grammar. Amsterdam-Dordrecht: Foris.
- Dik S. C. 1989. The Theory of Functional Grammar. Part I: The Structure of the Clause. Dordrecht: Foris.
- Dik S. C., Karel P. 1996. Generating Sentences cesing ProfGlot. Trends in Natural Language. Berlin: Springer.
- Halliday M. A. K. 1985. An Introduction to Functional Grammar. London.

Hannay M., Vester E. (eds.). 1990. Working with Functional Grammar: Descriptive and Computational Applications. Dordrecht: Foris.

Holvoet A. 2001. Laisvieji predikatyvai ir jų sintaksiniai ryšiai. Holvoet A., Judžentis A. (sud.) A. Sintaksinių ryšių tyrimai. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 67 – 78.

Labutis V. 2005. Išaugusi vertėjų paklausa – Naujieji pavojai lietuvių kalbai. Kalbos kultūra, 78, 205-209.

Martinet A. 1975. Studies in Functional Syntax, München.

Mielauskaitė D. (pareng.). 2005. Vertimų studijų katedra siūlo profesionalias studijas. Universitetas Vilnensis 5, 14.

Мустейкис К. 1998. Функциональная грамматика русского и литовского языков. I Введение. Посесивность. Вильнюс.

Našlėnaitė Eberhardt V. 2003. S. Diko predikatyvinių konstrukcijų schemų taikymas aplinkybinio tipo komponentams. Kalbotyra T. 51. 75-85.

Pažūsis L., Rosinienė G., Žemaitienė U. 2003. Anglų kalbos gramatika. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų institutas. 4 leid.

Семантические типы предикатов. 1982. Москва.

Siewierska A. 1991. Functional Grammar. London, Newyork.

Sommerfeldt K-E, Starke G. 1984. Grammatische Felder der deutschen Sprache der Gegenwart. Leipzig.

Тезисы пражского лингвистического кружка. 1967. Пражский лингвистический кружок. Москва: Прогресс.

Valeckienė A. 1998. Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidyklos institutas.

SEMANTIC FUNCTIONAL GRAMMAR AND TRANSLATION PROBLEMS

Vitas Labutis

Summary

The paper deals with one problem of translation – how and what harmful effect can be made to the target language, (in this case to the Lithuanian language) by poor translations of texts from the second language (i.e. the English language). How scientific researches can be useful?

At present the new semantic functional grammar is the most productive of so called Amsterdam school which declares as being the part of theoretical activity of natural language users, explaining and making forms of language models. The background of the two parts “The Theory of Functional Grammar” (Part I, 1989, Part II., 1997) by S. Dik was the theoretical basis for this functional grammar. Its theory was supplemented by A. Siewierska (1991) and the issue “Functional Grammar Studies” and other magazines had developed the ideas for more than twenty years.

The most important features of functional grammar: 3) defined layered semantic structure of a sentence, showing the three levels (layers) of semantic predicates and attendant semantic roles, involving semantic predicate and the category of semantics of all possible satellites, 2) invoking speaking activities and their semantic environment and pragmatic functions related to semantics, 3) defining that layered semantic abstracting principles and opportunities to introduce them in particular metalanguage, 4) highlighting the common peculiarities of realization of semantic structures and expressing them in various particular languages.

Displacing all these, a successful computer modelling and programming can be expected (it has been already used practically). This situation demands to describe the semantic structure of the sentence of more specific languages according to the same general functional structure, and its functioning consistent patterns and peculiarities in various conditions of creating texts.

Layered semantic functional grammar can be a good assistance to simultaneous and written translation as well. Naturally, comprehensive bilingual dictionaries are necessary as well as the semantic typological and comparative grammars of two analogical languages used in translating that define the differences of the languages compared – from typological to functioning in various styles up to pragmatic peculiarities, especially nowadays it is a matter of great relevance to present the comparative grammar handbooks and stylistics (in a broad sense) in the English and Lithuanian languages.

[teikta 2006 m.